

KATARINA BOGDANOVIĆ I MILEVA MILOJEVIĆ KAO UREDNICE I SARADNICE JUGOSLOVENSKOG FEMINISTIČKOG ČASOPISA *ŽENSKI POKRET* (1920–1938)

S izuzetkom prvog, programskog broja, iza kojeg stoji Zorka Kasnar, objavljenog u aprilu 1920. godine, vodeći jugoslovenski feministički časopis međuratnog perioda, *Ženski pokret* (1920–1938), imao je ukupno pet urednica. Dok je vlasnica časopisa sve vreme bila Milica Dedijer, na uredničkoj poziciji nalazile su se, jedna za drugom, Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović, te naposljetku i kourednički dvojac koji su činile Alojzija Štebi i Darinka Stojanović. U fokusu ovog istraživanja jesu prve dve među njima: Katarina Bogdanović (2/1920–6/1921) i Mileva Milojević (6/1921–5/6/1924). Shodno tome, istraživanje nudi uvide u dinamiku karakterističnu za prvih nekoliko godina objavljivanja ovog časopisa, tj. u njegovu inicijalnu i ranu uredničku koncepciju, ali kroz prizmu njene uslovljenosti konkretnim uredničkim figurama i njihovim smenama. Oslanjajući se na već delimično ispitane i sistematizovane tragove hronološki prve i donekle poznatije među njima – Katarine Bogdanović, odnosno na gotovo potpunu tišinu i istraživačku enigmatičnost i nepristupačnost koja obavlja figuru Mileve Milojević, tekst stremi (re)konstrukciji njihovih intelektualnih, profesionalnih i privatnih biobibliografija – individualnih konceptualizacija tzv. ženskog pitanja i neposrednih aktivističkih inicijativa u jugoslovenskim okvirima – usredsređujući se na njihov urednički i saradnički doprinos časopisu *Ženski pokret*.

Gljučne reči: Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Nada Jovanović, *Ženski pokret* (1920–1938), urednička politika, feministička periodika, međuratni period u Jugoslaviji, književni prilozu u periodici

Sudeći prema memoarskim zapažanjima Pauline Lebl Albale, počeci organizovanog feminističkog pokreta na prostoru današnje Srbije, koji će, između ostalog, rezultirati ne samo osnivanjem Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava već i njegovog dugogodišnjeg glasila – najvažnijeg međuratnog jugoslovenskog feminističkog periodika, časopisa *Ženski pokret* (1920–1938) – neposredno su inspirisani i tesno povezani sa časopisom *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* i figurom njene urednice Zofke Kveder.¹ Na Albalu i njenu kole-

* zorana_simic@hotmail.com

1 „Odmah po oslobođenju, u opštem zamahu da se pokrenu sva pitanja i da se svi problemi reše, i naše napredne žene u raznim krajevima naše zemlje stavile su na dnevni red takozvano žensko pitanje. Pokret je bio naročito živ u Beogradu, i ubrzo se jedna grupa naših istaknutih žena našla na okupu i osnovala novu organizaciju. U toj grupi su bile odlične intelektualke starije generacije: Mileva Petrović, Malvina Gogić, Persa Prodanović, Delfa

ginicu i blisku prijateljicu Zorku Kasnar, koje su 1917. godine, kada ih je Zofka Kveder pozvala da sarađuju u njenom časopisu, još uvek bile „nedovoljno upućene u feminističku ideologiju”, presudan uticaj i najsnažniji utisak ostavila su dva krucijalna aspekta uredničke politike *Jugoslavenske žene*, natkriljena samim naslovom: feminizam i jugoslovenstvo. U dijalektičkoj sprezi ovih diskurzivnih, političkih i aktivističkih težnji, Paulina Lebl Albala i Zorka Kasnar, u tom trenutku talentovane mlade intelektualke i buduće osnivačice i dugogodišnje članice književnog/uredničkog odbora *Ženskog pokreta*, začule su „trubu koja (ih) je probudila iz sna” tj. prenula iz obrazovnog i ideološkog dremeža, pronasavši motiv i ohrabrenje da uzmu učešće u saradnji „na iskivanju spona koje će ujediniti jugoslovenske narode” i da, što je za njih bilo od prioritarnog značaja, „feministički pokret načine masovnim pokretom” (Lebl Albala 2005: 244).

Upravo to su, u najširim obrisima, i bile uporišne tačke uredničke politike *Ženskog pokreta* tokom njegovog gotovo dvodecenijskog izlaženja, iako je ovaj časopis bio „prostor diskurzivnog ukrštanja razdvojenih, a često i suprotstavljenih feminističkih ideologija” (Barać 2015: 134). Od feminizma i jugoslovenstva nije se odstupilo bez obzira na promene u uredničkoj koncepciji i smene na uredničkoj poziciji, koje su se odvijale u vrlo kompleksnom i turbulentnom političkom kontekstu. Vlasnica časopisa sve vreme je bila Milica Dedijer, dok su, već nakon prvog, programskog broja, iza koga je stajala pomenuta Zorka Kasnar, uređivanje preuzimale Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović (tim redosledom), te naposljetku i kourednički dvojac koji su činile Darinka Stojanović i Alojzija Štebi. Uprkos načelnom kontinuitetu i doslednosti u ideološkim stremljenjima, kao i snažnoj kolektivističkoj noti časopisne koncepcije, svaka od njih ponaosob ostavila je osoben urednički pečat i primetno uticala na retorički i sadržinski aspekt ovog glasila.

U središtu ovog istraživanja jeste težnja da se ustanovi na koji način su to činile prve dve urednice *Ženskog pokreta*. Oslanjajući se na već delimično ispitane i sistematizovane tragove hronološki prve i donekle poznatije među njima – Katarine Bogdanović, odnosno na gotovo potpunu tišinu i istraživačku enigmatičnost i nepristupačnost koja obavija figuru Mileve Milojević, tekst stremlji (re)konstrukciji njihovih intelektualnih, profesionalnih i privatnih

Ivanić, Leposava Petković, Milica Dedijer, Novka Kovačević, i druge” (Lebl Albala 2005, 268/269). Kako navodi Albala, one su svesrdno podržavale mlađe kolegice da se uključe u rad udruženja/glasila, neretko im dajući prednost i prepuštajući pozicije odlučivanja. Među tim mlađim kolegicama nalazile su se i sama Albala i Zorka Kasnar (prva predsednica Društva), kao i prve dve urednice časopisa koje su u središtu ovog istraživanja. „*Ženski pokret* pokrenut je kao glasilo tj. organ Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, kako je glasilo i njegov prvi podnaslov. Društvo je bilo prva forma organizacije „*Ženskog pokreta*”, a ogranci koji su nicali u gradovima širom države (Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Banjoj Luci itd.) takođe su nazivani „*Ženskim pokretima*”. Kada su se oni 1924. godine ujedinili u jedinstveni savez, i podnaslov časopisa promenjen je u Organ Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini SHS, kasnije Jugoslaviji” (Barać 2015: 133). Ovaj tekst se usredsređuje na period koji se okončava stupanjem u Alijansu.

O Zofki Kveder v. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/jugoslavenska-zena-forum-moderne-spisateljice#gsc.tab=0> (22. 1. 2021).

bi(bli)ografija – individualnih konceptualizacija tzv. ženskog pitanja i neposrednih aktivističkih inicijativa u jugoslovenskim okvirima – usredsređujući se na njihov urednički i saradnički doprinos časopisu *Ženski pokret*. Taj doprinos, iako obimom ne odveć obuhvatan, u kvalitativnom pogledu predstavlja vrlo značajnu referentnu tačku u dinamičnoj istoriji srpske i jugoslovenske feminističke teorije/prakse, periodike i književnosti.

Katarina Bogdanović: proboj ka emancipaciji

„Čudna je devojka bila Katarina Bogdanović. Kao da je oko nje zračio bezvazdušni prostor, te se niko nije usuđivao da joj priđe. Posle predavanja strčala bi glavačke u biblioteku, ne pogledavši nikog unaokolo, pritiskujući obema rukama svoje knjige i sveske na grudi. Kad bi se biblioteka zatvorila, dok bismo se mi ostali razilazili u bezbrižnoj graji i upućivali se tek u šetnju, na Kalemegdan ili na korzo, Katarina bi, pognute glave, uvek sama, hitala Vasinom ulicom, uvek pravo kući. Kako ona živi, šta radi, koga voli, šta misli, – to niko pod belim Bogom nije znao. Samo kad je Skerlić počeo da objavljuje njene radove u *Glasniku*, videli smo da ona piše vrlo lepo i s puno živosti duha. Dok je njena spoljašnjost odavala osobu u kojoj još nije progovorio nijedan erotičan osećaj i koja je, onako mršava, modro bleđa i tiha, pre ličila na književnog moljca nego li na mladu devojku” (Lebl Albala 2005: 169/170).

Ovaj navod Pauline Lebl Albale sažeto i sugestivno upućuje na dominantne osobine Katarine Bogdanović, uočljive kako u njenom javnom intelektualnom i profesionalnom delovanju tako i u sačuvanim dnevničkim zapisima, biografskim skicama i oskudnim memoarima.² Reč je o izrazitoj samosvojnosti i introvertnosti, ali ne onoj koja se iscrpljuje u osamljivanju i pasivnom intimizmu, već onoj koja teži da se hrabro i slobodno ulije u autentičnu pobunu – u antiinstitucionalni, antiklerikalni, ateistički, nekada i anarhistički *autsajderski* glas usmeren protiv društvenih konvencija – i to na izuzetno vispren, obrazovan i argumentovan način.³ U čitalačkom ukrštanju njenih privatnih

2 Gotovo svu dostupnu privatnu rukopisnu građu, kao i pojedine tekstove Katarine Bogdanović objavljivane u štampi, prikupio je, priredio i objavio Milan Nikolić, a oni se nalaze u knjizi *Izabrani život: dnevnici, eseji, studije i kritike* (Kragujevac: Književni klub Katarina Bogdanović, Narodna biblioteka Vuk Karadžić, 1986).

Ova autorka rođena je 1885. u selu Trpinja kod Vukovara. Višu žensku školu završila je u Beogradu, a Učiteljsku u Karlovcu. Studirala je filozofske nauke, književnost i strane jezike na Univerzitetu u Beogradu, a 1910. diplomirala kod Brane Petronijevića i Jovana Skerlića. Umrla je 1969. godine u Kragujevcu.

3 „Za vreme (jednogodišnjeg, *prim. aut.*) boravka u Parizu, početkom 1913, zadvojena snagom revolucionarnih ideja, (Katarina Bogdanović, *prim. aut.*) učlanila se u studentsku organizaciju Udruženja komunista i anarhista ili Anarhokomunističku Federaciju (La Fédération communiste anarchiste FCA) i usmerila ka aktivnom levičarskom intelektualnom i antiratnom društvenom angažmanu. (...) Ideje koje su negovane u ovom anarhističkom i antimilitarističkom udruženju dale su pečat Katarininom životu, kako u njenom teorijskom radu, tako i u životnom stilu” (Vujošević 2018, „Katarina Bogdanović – Put avangardne intelektualke”, *sine pagina*).

beležaka i priloga objavljivanih u štampi – esejiističkih, publicističkih i književnokritičkih – formira se utisak o difuznoj ličnosti Katarine Bogdanović. Sasvim je jasno da je reč o samokritičnoj perfekcionistkinji, sklonoj melanholiji, malodušnosti, rezignaciji i nihilizmu (osobito u mladosti i poznijim godinama života), koja je duboko zazirala od bliskosti i u više navrata posvedočila o sopstvenoj nemogućnosti ili odbijanju izgradnje autentičnih međuljudskih odnosa, naročito s muškarcima, a posredno i o potencijalnoj voljnoj seksualnoj inhibiranosti, koju u svojoj završnoj opasci naslućuje i sama Albala.⁴ Katarina Bogdanović je život uglavnom provela i okončala u samoći: bila je spremna da se već u adolescentskom uzrastu, ako treba i doživotno, odrekne kontakta i podrške porodice kako bi sledila svoj stvaralački impuls i duboku potrebu za permanentnim i što obuhvatnijim humanističkim obrazovanjem,⁵ a poslednje godine provela je krajnje osamljena, u kragujevačkom domu za stara lica. Ni u jednom trenutku, međutim, ona ne pokazuje ni najmanje naznake kajanja povodom takvog životnog izbora, ali gorko i uporno žali zbog toga što je, po sopstvenom sudu, načinila fatalnu grešku pristankom na birokratsku karijeru, (p)ostajući usled toga „pisac bez dela”.⁶ U isto vreme, Katarina Bogdanović kao feministkinja, intelektualka i aktivistkinja, pa čak i činovnica, dosledno se odlikuje neiscrpnom energijom, buntom i spremnošću na prekoračenja granica – ideoloških, institucionalnih i diskurzivnih – naizgled teško pomirljivim sa toliko izraženom i osujećujućom *strepnjom od autorstva*.

4 Na opaske ljudi iz svog okruženja o tome da je „hladna i neosetljiva”, odgovara: „nema toga ko bi većma mogao da pati, i zato valja oprezno i mudro izbegavati svaku intimniju vezu; inače ode dođavola sav moj rad i život” (Bogdanović 1986: 58). Pred kraj života, u razgovoru s Milanom Nikolićem, zaključuje: „Uvek mi je telo smetalo, a sada u starosti najviše. Nekome telo služi za najslada uživanja, a meni je uvek bilo teret i smetnja. Sećam se čiča-Angela iz jedne pripovetke od P. Istrati: *Zašto čovek nema samo glavu?*” Ili ovako: *Kad bi čovek imao samo glavu?*” (Bogdanović 1986: 137).

5 Kako ispravno primećuje Svetlana Tomić baveći se autorefleksivnim tragovima Stanke Glišić(eve), Pauline Lebl Albale i Katarine Bogdanović, takve težnje, udružene neretko sa „negativnom percepcijom sopstvenog oca”, porodičnim konfliktima i siromaštvom, oblikovale su reprezentativan profil učiteljice toga doba (Tomić 2019: 142). Interesantno je istaći da je upravo Stanka Glišić „povukla odlučnu crtu u formiranju života” Mileve Milojević, druge urednice *Ženskog pokreta*, koja joj svoju zahvalnost izražava u tekstu „Jedan događaj” (*Ženski pokret*, 5/1925: 187).

6 Trag sopstvene *strepnje od autorstva*, odnosno još jednu potvrdu legitimnosti ovog pojma koji su, revidirajući Blumovu koncepciju književne istorije zasnovane na frojdovskom *strahu od uticaja*, formulisale ginokritičarke Sandra Gilbert i Suzan Gubar, Katarina Bogdanović ostavlja u sledećoj izjavi, takođe s kraja života: „Mnogo, mnogo više sam očekivala od života i od sebe kad sam 1906. pošla u Beograd da studiram. Ako sam nešto postigla, to je bilo više u karijeri nego u literaturi. U sebi samoj, u svom talentu, nisam našla ono što sam očekivala. Želela sam da napišem delo koje će da utiče na pojedince i na društvo. Nisam to postigla. Želela sam da budem novinar i da pišem uvodne članke, da utičem na javno mnjenje. Ni to mi se nije ispunilo. Da sam bila muško, da nisam imala nikakvih ženskih obaveza i poslova, da sam se sva mogla posvetiti studijama, pisanju, možda bih nešto stvorila što vredi i utiče, što bi me nadživelo. Ali ja sam pisanju i studiranju posvećivala samo svoje slobodne vreme, jedva odvojeno od zamornih školskih i domaćih poslova” (Bogdanović 1986: 136).

Katarina Bogdanović je u Društvu za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, odnosno u saradničkom krugu *Ženskog pokreta*, bila od samog početka, svesrdno i svestrano se angažujući kao jedna od članica kolegijuma posleratne Druge ženske gimnazije, ali se u njemu nije zadržala dugo. Već 1924. godine, povodom poziva da učestvuje na X Internacionalnom kongresu za socijalnu politiku u Čehoslovačkoj, ona beleži:

„Ja se radujem da vidim Prag i sav rad kongresa, ali sumnjam da ću moći išta postaviti da govorim, jer o *ženskom i dečjem pitanju ne volim*, a za drugo da se javim ne bi imalo smisla, pored četiri muškarca, ako svi budu išli. Ja sam na Međunarodnom ženskom kongresu u Rimu dobila (progutala) tako veliku dozu feminizma da sam još i danas sita, i biću, čini mi se, još zadugo. Kad bih sad opet govorila o feminizmu, izgledalo bi mi da slušam iz fonografa svoje sopstvene reči. Zato sam se i odvojila od *Ženskog pokreta*, a i dosadilo mi je već zahtevati neprestano ono što se nikako ne dobija” (Bogdanović, 1986: 62/63, istakla Z. S).

Ne samo da su u ovom dnevničkom zapisu uočljivi defetizam i kontradikcije u misaonom toku same Katarine Bogdanović, posve razumljive s obzirom na kontekst u kojem se taj tok odvija – dakle, period suprotstavljenih i ambivalentnih procesa ženske emancipacije i (internalizovanih) feminističkih kolebanja – ili pak njeno nepristajanje na intelektualnu i aktivističku monotoniju, već se ujedno govori i o krucijalnom aspektu u uredničkoj politici časopisa *Ženski pokret* u vreme dok ga ona uređuje – borbi za žensko pravo glasa i punopravno uključivanje žena u zakonske okvire i političke tokove javnog života. Kako ističe Lela Vujošević, „Katarina Bogdanović, kao zagovornica takozvanog građanskog feminizma, rešavanje pitanja rodne ravnopravnosti smešta u široku platformu sveobuhvatnog društvenog preobražaja” (Vujošević, 2018: sine pagina), što je karakteristično i za njene tadašnje saradnice, zasnivajući svoju borbu na pacifističkim pobudama i opštoj humanističkoj argumentaciji. Ta se pozicija borbena nagoveštava već u programskom tekstu Katarine Bogdanović „Značaj i potreba lista” (*Ženski pokret*, 1/1920), u kom se izlaže „svojevrсна etika delovanja, odnosno propagandni ciljevi. Ključne reči jesu dužnost, odgovornost, inicijativa i solidarnost”: sledeći imperATIVE u skladu s kojima je živela i delovala i sama Katarina Bogdanović, „žena bi trebalo da osvesti svoju dužnost da se emancipuje, da prihvati odgovornost za dinamiku njenog ostvarivanja, poduzima inicijativu u tom smeru i solidariše se, odnosno udružuje sa drugim ženama” (Milinković, Svirčev 2019: 16). Ona je, međutim, najrepresentativnije sumirana narednim tekstom „Ženska politička prava” (*Ženski pokret*, 3/1920), u čijem su fokusu „praktična pitanja” i posledice prodora žena u javnu sferu. U skladu sa duhom epohe,⁷ diskurzivne strategije kojima se Katarina Bogdanović služi u težnji da iznese argumentaciju o neophodnosti

7 V. Ana Kolarić, *Rod, modernost i emancipacija: uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.

O problemu zdravlja i bolesti, tj. neophodnosti i mogućnostima prevazilaženja ukorenjenih predrasuda i nepoverenja u medicinske prakse i progres, u karakteristično prosvetiteljskom diskurzivnom ključu Katarina Bogdanović piše u tekstu „Naše najpreče potrebe” (*Ženski pokret*, 3/1922).

uključivanja žena u političku arenu, odnosno biračko polje, zasnivaju se na dihotomijama *zdravo/bolesno* i *čisto/prljavo*. Budući da je ženska politička svest „za sada većinom *tabula rasa*”, nasuprot onoj muškoj koja se „baš i nema čime podičiti” i zahvaljujući kojoj „sav naš politički život odista liči na neku opasnu i ružnu epidemičnu bolest”, Katarina Bogdanović rešenje pronalazi upravo u neuprljanosti i nebolelosti koje su inherentne ženama kao potencijalnim političkim akterkama. Pri tome u vidu najpre ima „žene koje rade i misle” (Katarina Bogdanović, „Ženska politička prava”, *Ženski pokret*, 3/1920), tj. intelektualke iz srednje klase, profil koji je bio karakterističan kako za nju samu tako i za većinu autorki u *Ženskom pokretu*.⁸

Cilj Katarine Bogdanović kao urednice ovog časopisa bio je, dakle, jedinstven, ali je njegovo ostvarenje zahtevalo račvanje programske oštrice u najmanje dva pravca: s jedne strane, trebalo je apelovati na već postojeće i isključivo muške autoritete u političkoj sferi i prodreti u nju, ali je za to najpre bilo neophodno omasovljavanje feminističkog pokreta. Drugim rečima, „buđenje jačeg interesovanja za javni život” u ženama (Isto) bilo je nužan preduslov za buđenje jačeg interesovanja javnosti za žene, te je stoga upravo ono bilo u fokusu prve urednice časopisa i njenog saradničkog kolektiva. Katarina Bogdanović je, uz neizostavnu didaktičku funkciju (kao uglavnom i njene naslednice, ali donekle izraženije od njih), insistirala i na intelektualizmu, te na naučno-publicističkoj ozbiljnosti i ažurnosti časopisa, ističući i sama da „istorija ženskog pokreta i njegovo sadašnje stanje” čine njegova tematska žarišta. Jedan od značajnijih inicijalnih priloga političkom „opismenjavanju” žena na stranicama glasila *Ženski pokret*, primera radi, predstavlja upravo transkript njenog predavanja održanog u okviru Socijalnog tečaja za žene⁹ – trodelni esej „Ustav, parlament i partije” (4, 5, 6/1921) – iz kojeg vrlo precizno i ubedljivo progovara predavački talenat Katarine Bogdanović.

Osim do sada pobrojanih, jedini duži tekst koji je ova autorka objavila u *Ženskom pokretu* naslovljen je „Moral o kome se govori i moral po kome se živi” (7/1920) i napisan je povodom suicida jedne od saradnica lista, Ruže Stojanović, u okviru tematskog broja posvećenog ovom iznenadnom tragičnom događaju. Njegova zanimljivost ne proishodi samo iz feminističke argumentacije već i iz reprezentativnog načina na koji se ona sustiče sa besprekornim i beskompromisnim (polemičkim) stilom Katarine Bogdanović. U oštroj osudi Mladena Berića, ljubavnika Ruže Stojanović koji je odbio da prizna očinstvo njihovog vanbračnog deteta, prva urednica *Ženskog pokreta*, naime, zaključuje:

8 Isto važi i za čitalačku publiku: „zamišljen kao glasilo koje će se obraćati svim jugoslovenskim ženama, bez razlike, *Ženski pokret* je u praksi okupljao (visoko)obrazovanu feministički angažovanu žensku čitalačku publiku Kraljevine” (Barać 2015: 133). Ipak, treba naglasiti da su brojne aktivističke inicijative i prakse udruženja *Ženski pokret*, koje su činile važan deo njegove politike, bile neposredno usmerene ka pripadnicama nižih socijalnih staleža.

9 „Društvo je nastojalo da svojim članicama pruži potrebne informacije i znanja iz političkih i društvenih nauka. Organizovalo je *Socijalni tečaj* – ciklus predavanja iz sociologije, politike, etike i pedagogije” (Božinović 1996: 116).

„Njeno ispaštanje počinje, dakle, od momenta kada je uvidela da se zblížila sa čovekom koji u seksualne odnose ulazi samo sa svojom čisto animalnom prirodom, a da pri tome nimalo ne angažuje svoju savest. (...) I dok pod takvim utiscima njen bol i odgovornost i osećanje dužnosti naglo rastu, kod njega – ako je uopšte čega bilo – sve slabi, i najzad iščezava u poslednjem trenutku, kada je svoju *mužjačku logiku potkrepio i poznatom seljačkom etimologijom da je moralno samo ono što se mora*” (istakla Z. S.; misli se na instituciju braka, *prim. aut.*)

Već polovinom 1921. godine, prvenstveno usled odluke da se na prvom mestu posveti pedagoško-prosvetnoj delatnosti i teorijskom i praktičnom radu u domenu obrazovanja, Katarina Bogdanović počinje postepeno da se povlači iz saradnje sa časopisom čija je bila urednica, a 1924, kako je već naznačeno, i eksplicitno izražava svoje poljuljano poverenje u domete feminističke borbe u tadašnjem političkom kontekstu i prestaje da piše priloge za *Ženski pokret*. U međuvremenu se u njemu oglašava još pokoji put, uglavnom u formi sažetih izveštaja o socijalnim tečajevima ili sa feminističkih skupova, tokom 1923. godine nakratko menja svoju naslednicu Milevu Milojević na uredničkoj poziciji (br. 4 i 5), dok se ni u jednoj prilici ne pojavljuje kao autorka književnokritičkih priloga ili estetičkih i filozofskih eseja, koje je i nakon uredničkog perioda u *Ženskom pokretu*, do samog početka Drugog svetskog rata, neretko objavljivala u drugim istaknutim međuratnim časopisima.¹⁰ Isto tako, upadljivo je i odsustvo bilo kakvog pomena (njegovog sopstvenog učešća u radu) Društva i njegovog glasila u sinhronim beleškama i potonjim biografskim rekapitulacijama Katarine Bogdanović. To, međutim, ne znači da je ova intelektualka odustala od feminističkih stremljenja, svetonazora i inicijativa. Naprotiv, u svim segmentima svog potonjeg delovanja, kako tokom međuratnog perioda, u kome putuje širom sveta radi stručnih usavršavanja, te obavlja funkciju direktorke Ženske gimnazije u Nišu odnosno Kragujevcu, tako i u periodu neposredno nakon Drugog svetskog rata, kada postaje prva predsednica AFŽ u Kragujevcu ili uređuje lokalni časopis *Naša stvarnost*, Katarina Bogdanović ostala je angažovana intelektualka, usredsređena, između ostalog, i na *žensko pitanje*.

Mileva Milojević: dva vida feminizma

„Ustavotvorna skupština je 1921. godine ostavila pitanje ženskog prava glasa za naknadno rešavanje (ni promena Ustava 1928. godine nije ga se dotakla) i *Ženski pokret*, analizirajući sredinom dvadesetih godina aktuelne prilike na političkoj sceni, procenjuje kako, 'sve upućuje na to da bi u datom trenutku postojeće partije odbile ženske zahteve'. Kao rezultat tih procena, feministički pokret tada značajno menja strategiju borbe za ostvarenje svojih najvažnijih ciljeva. Akcije za politička prava počinju da se proređuju, broj članaka povezanih s tim pitanjima takođe, i ona se za dobar broj godina potiskuju u drugi plan, s obrazloženjem da 'politički zahtevi žena ne bi u današnjem trenutku dali nikakve rezultate'” (Malešević 2007: 32).

10 Kako navodi Lela Vujošević, reč je o *Srpskom književnom glasniku*, *Prosvetnom glasniku*, *Letopisu Matice srpske*, *Ženskom svijetu*, *Jugoslovenskoj ženi* i drugim časopisima.

Proces postepenog osipanja „političkih zahteva žena”, koji uočava Miroslava Malešević, barem kada je reč o pravu glasa, na stranicama *Ženskog pokreta* započinje i pre sredine dvadesetih godina, nazirući se već nakon prvih godinu dana izlaženja ovog časopisa, presudno obeleženih borbenim impulsima i neumornim programskim težnjama. Taj početni period koincidira sa angažmanom Katarine Bogdanović. Nakon njenog odlaska sa uredničke pozicije, njeno mesto zauzima Mileva Milojević (1885–1971). U pitanju je učiteljica, publicistkinja i aktivistkinja za prava žena o kojoj su sačuvani vrlo oskudni i nepotpuni podaci uprkos tome što je, kako sasvim uzgredno svedoči Paulina Lebl Albala, reč o „poznatoj feministkinji” u međuratnom dobu (Albala 2005: 63, istakla Z. S).

Mileva Milojević je u horizont *Ženskog pokreta*, koji je uređivala pune tri godine (6/1921 – 5, 6/1924), zauzimajući istovremeno i nakon toga visoke pozicije u hijerarhiji istoimenog udruženja,¹¹ unela značajne intervencije, koje se ne mogu jasno i temeljno sagledati bez uvida u još jednu naoko usputnu informaciju, iz koje saznajemo da se upravo ona krila iza pseudonima Nada Jovanović (Martinov 2014: 590).¹² Tim je pseudonimom potpisana ne samo pesnička

11 Kako se navodi na stranicama *Ženskog pokreta* u okviru izveštaja o radu udruženja, Mileva Milojević bila je njegova predsednica u više (najmanje dva) navrata. Prvi put, njen mandat okončao se kada i vršenje uredničke funkcije, što je koincidiralo sa na samom početku spomenutim ujedinjenjem svih jugoslovenskih udruženja u jedinstveni savez: „Na vanrednom sastanku Feminističke alijanse održanom u Sarajevu 3. juna 1924. godine dala je ostavku predsednica Mileva Milojević, a izabrana je nova predsednica Alojzija Štebić” (5, 6/1924, str. 251). Međutim, dve godine kasnije ona postaje predsednica beogradskog sektora, iako ne i urednica časopisa: „Program rada nove Uprave Ženskog Pokreta / D. Marodić. – Predsednica Mileva Milojević, potpredsednice Katarina Jovičić i Milica Dedićer, sekretari Darinka Stojanović i Darinka Marodić, blagajnik Olga Josipović” (1, 2/1926). U tom svojstvu Mileva Milojević poslednji put se spominje godinu dana kasnije, u izveštaju iz Škole Internacionalne lige žena za mir i slobodu: „U školi je bila Mileva Milojević, predsednica Ženskog pokreta u Beogradu, koja je poslala ovaj izveštaj” (18/1927). Naredne, 1928. godine Mileva Milojević se poslednji put oglasila u časopisu *Ženski pokret*, tekstom „D-r Ksenija Atanasijević: prva žena profesor Univerziteta” (8/1928). U Srpskom biografskom rečniku (knj. 6) navodi se sledeće: „objavila je radove i u zborniku *Pravo glasa za žene* (1921) i *Jubilarnom zborniku života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca II* (1929). Govorila je francuski i nemački, a služila se ruskim jezikom. Bila je članica Mlade Bosne” (Martinov 2014: 590). Nakon 1929. godine, koliko je za sada poznato, imenu Mileva Milojević gubi se svaki trag u javnosti, ali zato se ime Nada Jovanović u dva navrata pojavljuje u časopisu *Žena danas* – nakon tekstova „Povodom ženskog prava glasa u Mađarskoj i Bugarskoj” (10/1938, str. 6) i „Tombak-mala” (11/1938 str. 7). Drugi je zapravo reportaža o prigradskom naselju, „mahali nastanjenoj muslimanskom sirotinjom” u Bijeljini, napisana prethodne godine upravo u tom gradu, koji je inače bio rodno mesto Mileve Milojević, te je u oba slučaja najverovatnije reč o njenom pseudonimu.

12 Po svemu sudeći, reč je o pseudonimu koji je razrešen tek nedavno, u okviru biografske odrednice o Milevi Milojević koju je sačinila Dobrila Martinov, a na koju se potom upućuje u doktorskoj disertaciji Uglješe Belića iz 2016. godine, objavljenoj dve godine kasnije. V. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/7614/Disertacija7777.pdf?sequence=6&isAllowed=y> i <http://www.zenskestudije.org.rs/pdf/knjige/Belic%20-%20Rodna%20dimenzija%20enciklopedijskog%20teksta.pdf> (22. 1. 2021). Na osnovu dosadašnjih istraživanja i saznanja, stiče se utisak da u periodu svog učešća u javnosti Mileva

knjiga *U život vizija čija je moć istina* (Beograd: Štamparija Davidović 1924), delimično sukcesivno objavljivana i u *Ženskom pokretu*, već i drugi književno-kritički, esejistički i književni prilozi i prevodi u ovom feminističkom glasilu. Na osnovu dosadašnjih istraživanja čini se da je stvaralački vrhunac Mileve Milojević gotovo u potpunosti korespondirao sa periodom njene saradnje, a osobito uređivanja, u časopisu *Ženski pokret*, okončanim 1927/28. godine, te da se njen celokupni javni angažman u prestonici Kraljevine SHS/Jugoslavije tom saradnjom gotovo iscrpljuje.

Priča o Milevi (B.) Milojević(a) tj. Nadi Jovanović uzorita je, do sada neispričana i izuzetno zanimljiva *feministička priča*. Priča je to o dvojnog autorskom, ali i rodnom identitetu, o dva oblika ženske emancipacije janusovski oličena u jednoj osobi. S jedne strane, kao „porodična žena” (što u tom trenutku mnoge od njenih saradnica, uključujući i Katarinu Bogdanović, nisu) – majka čak petoro dece i supruga veoma uglednog geografa i univerzitetskog profesora, asistenta i naslednika samog Jovana Cvijića, Borivoja Ž. Milojevića – ona je morala da se trudi da u javnosti ne prekorači granice pristojnosti i doličnosti uspostavljanje patrijarhalnom logikom, da u sebi zadrži i *vilu domaćeg ognjišta*, kao i da je obazrivo uskladi sa svojim feminističkim delovanjem.¹³ Pripadnost suprugu, kako je tada i bilo uobičajeno, povremeno je isticala već pri navođenju svog imena i prezimena (Mileva B. Milojevića), kojima je bio „potpisan” kako njen urednički i predsednički angažman tako i nekoliko tekstova u *Ženskom pokretu*: pokoji prikaz (uglavnom stručne) literature, statistički ili narativni izveštaj, te par dužih eseja.

Među ovim priložima svakako se ističe esejistički uobličen transkript predavanja „Jedan moral za ljude i žene”, koji je izazvao veliku pažnju tadašnje intelektualne javnosti i niz polemičkih reakcija.¹⁴ I samo predavanje, koje je Mileva Milojević održala u više navrata, zapravo je bilo reakcija na difamacije

Milojević nije otkrivala svoj dvojni identitet, odnosno odavala informaciju da upravo ona stoji iza pseudonima Nada Jovanović. O tome svedoči dragocen tekst Milice Kostić Selem, posvećen upravo zbirci *U život vizija...*, na koji upućuje Žarka Svirčev u studiji *Avangardistkinje*. U njemu autorka, u negativno intoniranom kritičkom prikazu, ukazuje na to da je „gospođa Milojević neumorno propagirala ljubavlju za talenat” Nade Jovanović, autorke pod pseudonimom kojoj ni „sam urednik, koji joj je najviše želeo uspeha, *ne zna imena*” (*Ženski pokret*, „U život vizija čija je moć istina! Nada Jovanović”, 21, 22/1924, str. 370).

13 U isto vreme, pak, upravo njeno iskustvo majčinstva i bračnog života moglo je znatno doprineti svesrdnom zalaganju Mileve Milojević za uvažavanje ženskog kućnog rada i poistovećivanju značaja državnog, vojničkog angažmana i uloge koju domaćice i majke obavljaju negujući podmladak države. Ovi argumenti tzv. relacionog feminizma, i inače vrlo prisutni u međuratnom periodu, uočljivi su, na primer, u tekstu „Jedan moral za ljude i žene” o kome će uskoro biti reči, kao i u vrlo zanimljivom (i danas relevantnom) javnom govoru koji je Mileva Milojević održala „u ime građanke” (*Ženski pokret*, 5/1926), ukazujući na propuste u sprovođenju gradskih politika od strane lokalnih vlasti, naročito s obzirom na neadekvatnu zaštitu životne sredine te zdravstveno ugrožavajuće pojave poput aeroza- gađenja.

14 Neke od njih objavljene su i u samom *Ženskom pokretu*: tekst „Uzrok moralne nejednakosti između ljudi i žena: povodom članka Jedan moral za ljude i žene” autora Ivana Mitkovića (9, 10/1921), te „O problemu prostitucije” Alojzije Štebi (1, 2/1922).

koje je na račun aktivistkinja okupljenih oko *Ženskog pokreta* izneo tadašnji načelnik Ministarstva vera, prota Miloš Anđelković, svodljive na karakterističnu apokaliptičnu predstavu o ženskoj emancipaciji kao uzroku i garantu neumitnog srljanja čovečanstva u propast. Autorka se u njemu obračunava sa neuralgičnom tačkom patrijarhata koja je i predstavljala privilegovani fokus uredničke politike tokom prvih nekoliko godina izlaženja *Ženskog pokreta* i nje kao urednice glasila – sa fenomenom tzv. dvostrukog (seksualnog) morala – taktički zasnivajući svoju argumentaciju na samoj hrišćanskoj doktrini, tj. pozivajući se na Hristove reči o oprostaju preljube: „Hristov moral, do sada najveći veli: Ne čini preljube (...) Znači da je muškarac nasilno prisvojio to pravo i sa gledišta prirode i sa gledišta najvišeg morala. (...) Mi žene tako pravo nećemo! Nego hoćemo da se i kod muškaraca ukine” (9/10 /1921: 278). U tom izlaganju, vodeći se ciljem da se manje ili više posredno obračuna sa sekundarnim problemima koji proishode iz ovog primarnog – problemom prostitucije, veneričnih bolesti, zakonskog regulisanja stupanja u bračne zajednice i dr. – Mileva Milojević pokazuje upadljivu retorsku i diplomatsku veštinu. S manje intelektualizma i unekoliko skromnijom erudicijom (sudeći prema dostupnim podacima, za razliku od svoje prethodnice Katarine Bogdanović ili nekih drugih saradnica, Mileva Milojević nakon završene Više ženske škole nije stekla univerzitetsko obrazovanje, a za razliku od većine njih ni bogato radno iskustvo u prosveti niti kontinuirano učešće u kulturnoj javnosti izvan domena feminističkog angažmana), kada je reč o agitaciji za prava žena, svojim feminističkim zahvatom ona u praksi postiže slične, ako ne i značajnije rezultate u odnosu na svoje saborkinje. O tome, između ostalog, svedoči beleška napisana upravo povodom pomenutog predavanja, koju potpisuje feministkinja Mileva Petrović, smatrajući angažman svoje mlađe imenjakinje veoma korisnim i delotvornim, a njene retoričke i *prosvetiteljske* sposobnosti koje se kriju iza „slabunjave i blede pojave” izuzetnim, zaključujući sledeće:

„ (...) ako se nade žena, jake inteligencije i svetle savesti, nežna srca, borbene prirode, bez lične sujete, žena koja duboko oseća nepravdu, učinjenu svima ženama i ljudima, ako ima govorničkoga dara, ona rešavajući problem socijalni, ili problem duše, ne stupa pred publiku zaobilaznim putem i silom Autoriteta današnjih i starih, već svom silinom uvređene duše iznosi na svetlost istinu koju ona jasno vidi, a publika nazire”.¹⁵

S druge strane, koristeći simultano neskriveni, zvanični identitet, zasnovan na muževljevom, i onaj tajni, samostalni, fiktivni, natkriljen pseudoni-

15 Sličan dojam o Milevi Milojević i fascinaciju njenom (govorničkom) harizmom imala je i Paulina Lebl Albala, što se upadljivo razlikovalo od utiska koji je na nju ostavljala prva urednica *Ženskog pokreta*, Katarina Bogdanović: „Da ne bih izostala za svojim drugaricama, ja sam odmah izabrala ideal među starijim devojkicama, drugaricama moje sestre Ruže. To je bila Mileva Subotić, docnije poznata feministkinja, Mileva Milojević, koja je bila u celoj školi najistaknutija sa svoje izvrsne dikcije i s redovnoga deklamovanja o Sv. Savi na školskim koncertima. Mileva je doista plenila i bojom svoga glasa, dubokom i zvučnom, i majstorskim prelivima svakog sloga napose, uvek u skladu sa značenjem reči, a još više oduhovljenim izrazom svoga lica, dok je čelo bilo obasjano nekom svetlošću, pravim oreolom” (Lebl Albala 2005: 63).

mom Nada Jovanović, Mileva Milojević zadavala je dvostruki udarac patrijarhatu. Kao pesnikinja, prepuštajući se slobodi koju sa sobom nosi kako sama priroda fikcije tako i pseudonim, činila je to na znatno rasterećeniji, nespuntaniji, (neko bi pomislio – paradoksalno) direktniji, radikalniji i subverzivniji način. Posebno značajna u njenim „slobodnim feminističkim sastavima – pesmama” bila je tematizacija „braka (pri čemu se posebno ističe motiv *bračne grobnice*, predstava o braku kao ropstvu, *prim. aut*), slobodne ljubavi, ravnopravnosti odnosa žene prema muškarcu” (Milica Kostić Selem, „U život vizija čija je moć istina! Nada Jovanović”, *Ženski pokret* 21, 22/1924, 370), prožeta za žensku književnu tradiciju karakterističnim simbolima (devojačke) sobe, ogledala, prozora, te bogata erotskim nabojem koji izvire iz floralne metaforike, sugestivnih pejzaža uronjenih u vodene površine, te prizora plutajućeg, nagog, samodovoljnog ženskog tela. Upravo takav motivsko-tematski kompleks, osnovano je pretpostaviti, i jeste predstavljao razlog doslednog posezanja ugledne (i udate) urednice *Ženskog pokreta* za pseudonimom.

O osobenostima književnih i književnokritičkih priloga u časopisu *Ženski pokret* u načelu, pa tako i doprinosu autorke koja se oglašavala pod pseudonimom Nada Jovanović i razlozima njegove subverzivnosti, iscrpno i analitično pisale su Jelena Milinković i Žarka Svirčev, prilazeći mu kako iz šire književnoistorijske perspektive tako i metodom pomnog feminističkog i, uže, ginokritičkog čitanja. Takav se pristup doima ne samo vrlo plodotvornim već i nužnim, budući da je kontekst u kome se kontinuirano pojavljuje pesnikinja Nada Jovanović, barem pre 1924. godine kada objavljuje knjigu prozaida, presudno i ekskluzivno obeležen uredničkom politikom časopisa *Ženski pokret*. U granicama te politike, iako je njihov značaj posredno bio trajno prepoznat, jedino tokom perioda u kome časopis uređuje upravo Mileva Milojević književni i književnokritički prilozima zauzimali su i kvalitativno i kvantitativno upadljivo značajan položaj.¹⁶ Sve vreme, pak, „književna praksa shvatana (je) kao jedan od načina borbe za ženska prava” i dosledno je isticana „vaspitna i edukativna uloga (književnosti), što je uostalom bila njena tradicionalna funkcija u feminističkim tendencijama i organizacijama u Srbiji” (Milinković 2015: 118, 121).

Iako bi se na osnovu toga moglo pretpostaviti da je reč o korpusu od male ili sasvim beznačajne književne i književnoistorijske vrednosti, sama zbirka *U život vizija...*,¹⁷ kao i njena pomna čitanja, dokazuju sasvim suprotno. S jedne

16 U tom pogledu, važno je istaći i ulogu Milice Kostić Selem, koja je potencijalno bila (ko) urednica književne rubrike u *Ženskom pokretu* za vreme uređivanja Mileve Milojević. O tome v. u: Svirčev 2018: 219. i dalje. U tom periodu didaktična funkcija književnosti umnogome je prevladana i modifikovana istančanim uredničkim, književnim i prevodilačkim senzibilitetom Mileve Milojević i Milice Kostić Selem, što se nije ponovilo nikada kasnije, iako je reč o prilično dugovečnoj periodičnoj publikaciji. Tada dolazi do najintenzivnijeg ukrštanja feminističkih ideologema i intimističkog diskursa na stranicama ovog časopisa – a upravo u takvom ukrštanju Jelena Milinković i Žarka Svirčev prepoznaju okosnice modernističke i avangardne književnosti koju pišu žene u međuratnom periodu u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. 17 Treba imati u vidu da vreme njenog nastanka za sada nije moguće datovati, a da ne bi bilo neobično da je reč o periodu koji znatno prethodi njenom objavljivanju, npr. devojčkim godinama autorke.

strane, i za književni i za književnokritički horizont Nade Jovanović jesu karakteristični okoštali recidivi sentimentalističke tradicije, stopljeni sa izraženom retoričkom afektivnošću i patetično-eksklamatorskim izlivima, uočljivi uostalom i u drugim književnim priložima objavljivanim u *Ženskom pokretu* početkom dvadesetih godina, kao i u agitacijskom i esejističkom diskursu same Mileve (B.) Milojević(a). Sama po sebi, to nije bila neobična ili nerazumljiva pojava ni kada je reč o njenim brojnim savremenicama koje se nisu oglašavale u časopisu *Ženski pokret* već u ostalim periodičnim publikacijama toga doba. Kako se može zaključiti iz naknadne ginokritičke vizure, sve njih neretko je povezivala manje ili više osvešćena ideja o zajedničkoj pripadnosti *potkulturi*,¹⁸ odnosno o odsustvu sopstvenog uporišta kako u književnoj tradiciji tako i u aktuelnim i dominantnim tendencijama jugoslovenskog književnog polja u prvim decenijama dvadesetog veka. Međutim, s druge strane, svojim (nehotičnim?) formalnim parodiranjem istog tog diskursa, najtransparentnijim u idiosinkratičnoj upotrebi apostrofe, fragmentarnom strukturom triptiha poetskih podcelina koje skupa figuriraju ne samo kao uzorit primer dijalektičkog hoda već i kao avangardni pseudo-Bildungsroman,¹⁹ te semantičkim izmeštanjem posustajućih sentimentalističkih i intimističkih toposa i prosedeu u emancipatorski narativ o postajanju *novom* ženom, spremnom da prihvati svoju seksualnost i uskladi je sa odnosom sa voljenim muškarcem, ne pristajući ujedno na odustajanje od individuacije, Nada Jovanović (odnosno Mileva Milojević) u književno polje svoje epohe interveniše koliko na revolucionaran toliko i na paradigmatičan način. I izvesno je da bi, ukoliko bi nekada u budućnosti književnoistoriografsko pamćenje na našem podneblju za promenu uključivalo i doprinos žena, pseudonim Nada Jovanović u njemu trebalo da zauzme važan položaj.

Feminističke strategije i preokupacije karakteristične za književni izraz Mileve Milojević prisutne su i u drugim prilikama kada se ova autorka koristi pseudonimom, na primer – u čitanju Ibzenove *Lutkine kuće* koje predstavlja apel za ispravljanje interpretativne nepravde učinjene prema ovoj drami, a posredno i ženama, i u kom se žustro iznosi apologija Norinog lika zasnovana na saosećajnoj poziciji kritičarske instance, uz zaključak da „većega feminista nisu imale žene u muškarcu od Ibzena” (*Ženski pokret*, 7, 8/1921). Pored toga, vredni spomenuti i prevod svojevremeno popularne knjige *Jedna za mnoge: iz dnevnika jedne devojke* (*Eine für Viele: aus dem Tagebuche eines Mädchens*)

18 V. Ilejn Šouvolter, „Ženska tradicija”, <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-5-6/236-zenska-tradicija> (pristupljeno 22. 1. 2021).

19 V. Žarka Svirčev, *Avangardistkinje...*, 231. i dalje. „Implicitni sagovornici teksta *U život vizija čija je moć istina* jesu i muškarci i žene, društvo u celini, s tim da su različite poruke upućene različitim grupama. U raslojavanju apostrofirane instance prepoznaje se avangardna polemička retorika osporavanja dominantnih društvenih vrednosti oličenih u tradicionalnoj instituciji braka. Muškarac i kolektiv sa kojima naratorka uspostavlja komunikaciju, odsutno biće ili predmet koji evocira tradicionalno apostrofa, njihovo je nasilno uplitanje u razgovor, odnosno iniciranje razgovora nemislivog u patrijarhalnom svetu” (Svirčev 2018: 242).

autorke Beti Kurt, objavljene takođe pod pseudonimom (Vera), koja je početkom dvadesetog veka na nemačkom govornom području, poput preteče – Ge-teovih *Jada mladog Vertera*, čijim se modernim ženskim pandanom i može smatrati, izazvala lavinu epigonskih tekstova. On je sukcesivno, u devet delova, objavljivao u *Ženskom pokretu* počevši od broja 7, 8/1922. Jelena Milinković, baveći se podrobno ovim prevedenim tekstom, ističe da se kao njegova „centralna ideja može uzeti stanovište Aleksandre Kolontaj da je jedna od najoštrijih karakteristika nove junakinje pobuna protiv jednostranog seksualnog morala” (Milinković 2015: 129). Oslanjajući se na još jedno njeno zapažanje, da junakinja kratkog romana *Jedna za mnoge* „u jednom od svojih dnevničkih zapisa ističe da je seksualna etika uporišna tačka na kojoj se mora zasnivati promena društvenog stanja” (Isto: 131),²⁰ možemo se osvrnuti i na prevoditeljku i primetiti da je ona sa Verom, osim književnog senzibiliteta, u svom javnom angažmanu delila i ideju-vodilju. Uporedno čitanje ovog prevoda i teksta „Jedan moral za ljude i žene” pokazuje, naime, da je reč o istovetnim ideološkim obzorjima prelomljenim kroz različite diskurse – književni i esejistički. Njegovo ukrštanje sa drugim literarnim tekstom, zbirkom *U život vizija...*, rezultira pak uvidom da „za razliku od junakinje prozaida Nade Jovanović koja je imala snage da se izбори sa *vilom domaćeg ognjišta* i da prestane da *bude dobra*, Vera nije mogla da pronađe uporište u sebi koje bi joj obezbedilo ovakav zaokret” (Milinković 2015: 128–131).

Ovaj uvid svedoči o dometima poetičke transgresije Nade Jovanović, koja je posebno značajna zato što predstavlja fikcionalno uobličenje ideologije tzv. individualističkog feminizma, prepoznatog i prihvaćenog i u Ibenovoj *Lutkinjoj kući*, nasuprot javnom delovanju Mileve (B.) Milojević(a), koje je dosledno ostajalo u domenu relacionog.²¹ Stoga ova svesno odabrana identitetska raspolućenost druge urednice *Ženskog pokreta* na slikovit način svedoči o protivrečnosti, ambivalenciji, kompleksnosti i raznorodnosti emancipatorskih praksi, modela i diskursa u novoformiranoj državi u periodu neposredno nakon Prvog svetskog rata, kao i o kreativnim, subverzivnim, *janusovskim*, *palimpsestičnim*²² strategijama feminističke borbe – osobito karakterističnim za fikciju – usled kojih se može reći da je književnost u *Ženskom pokretu* neretko

20 Rečima Julke Hlapec Đorđević, savremenice Mileve Milojević i prominentne saradnice u *Ženskom pokretu*: „Racionalizacija ljudskog plodenja je *conditio sine qua non* svakog uspešnog feminističkog pokreta” („O problemu ljudskog plodenja”, *Ženski pokret* 11, 12/1922).

21 „Karen Ofen, jedna od poznatijih istoričarki u oblasti istorije feminizma u Evropi u devetnaestom veku, predlaže da se u cilju preispitivanja i rekonceptualizacije opšteg razumevanja termina ‘feminizam’ istoriji te reči, to jest, njenoj upotrebi pristupi iz komparativne istorijske perspektive. (...) Relaciona feministička tradicija temelji se na ideji rodno-podeljenog društva u kojem vlada jednakost. Osnovna je jedinica tog društva zajednica muškarca i žene, koja nije hijerarhijski ustrojena, već se zasniva na komplementarnosti. Nasuprot tome, individualistički feminizam za osnovnu jedinicu uzima individu, to jest, pojedinca, nezavisno od njegovog pola, odnosno roda” (Kolarić 2011: *sine pagina*).

22 Takvim o kojima, između ostalog, vrlo inspirativno govore ginokritičarke Sandra Gilbert i Suzan Gubar u studiji *Madwoman at the Attic* (1979).

bila feministički radikalnija od publicističko-esejističkih priloga. U isto vreme, ova dvojnost objašnjava i jednu od dve najupadljivije promene do kojih je došlo u uredničkoj politici *Ženskog pokreta* odlaskom Katarine Bogdanović i dolaskom Mileve Milojević, a u pitanju je upravo izraženija briga o estetičko-umetničkim pitanjima i ustupanje značajnog prostora tekstovima iz tog domena, s posebnim fokusom na književnost, književne i književnokritičke priloge.

Osim toga, u periodu od 1922. do 1924. godine časopis se u upadljivoj meri otvara za naučni i medicinski diskurs, pitanje seksualnosti i seksualnog morala postavlja se i problematizuje sve žustrije i temeljnije, a u prvi plan dolaze problemi zdravstvene i socijalne zaštite žena i dece, prostitucije i braka. To je delimično bila posledica postepenog odustajanja od zahtevanja ženskog prava glasa i agitacije u tom smeru, a delom i doticaja sa revolucionarnim idejama koje su dolazile s ruskog podneblja, najreprezentativnije sumiranim ideologemom *nove žene* Aleksandre Kolontaj. Osvrćući se na prikaz njene knjige iz pera Katarine Bogdanović (objavljen 1923. godine u *Srpskom književnom glasniku*), Lela Vujošević zaključuje da, uprkos načelnoj podršci njenim idejama o licemerju dvostrukog morala, prva urednica *Ženskog pokreta* „ipak nije bila kadra da podrži zalaganja Aleksandre Kolontaj za seksualnu revoluciju”, tj. da je zanemarivala „aktuelnost i naučnu i društvenu relevantnost tema seksualnih sloboda i promenu društvenih normi u tom pogledu u međuratnom periodu” (Vujošević, 2018: *sine pagina*). Za razliku od nje, njena naslednica Mileva Milojević kontinuirano je insistirala upravo na ovim temama, bilo da se pritom služila svojim zvaničnim ili konstruisanim identitetom.

*

U skladu sa svojim visokim i bogatim humanističkim obrazovanjem i interesovanjima, pređašnjim iskustvom političkog organizovanja i talentom za prosvetno-pedagoški rad, te *autsajderskom* pozicijom sa koje je kritikovala političke prilike i delokrug institucija, Katarina Bogdanović je početke *Ženskog pokreta* i period organizovanih feminističkih proboja na prostoru današnje Srbije obeležila snažnom intelektualnom inicijativom, kao i angažmanom u domenu neformalnog obrazovanja. U težištu njenih pobuda ostala je *javnost* i feministički prodor u javnu sferu – imperativ uključivanja žena u tadašnje pravne i političke okvire. Mileva Milojević je, onda kada pod pseudonimom nije podupirala i afirmisala ideologemu *nove žene*, pažnju u većoj meri od svoje prethodnice usredsređivala na domen *privatnog*. Možda upravo stoga što je lično ujedno političko, kao supruga i majka, ona je svoju argumentaciju (taktički ili ne) neretko zasnivala na relacionističkim argumentima tesno povezanim sa konceptom majčinstva i njegovim privilegovanjem, ulažući napore da poboljša položaj žena u privatnoj sferi i domenu svakodnevice. U oba slučaja, urednice časopisa ostale su verne imperativu *prosvećivanja žene i zaštite njenih prava*, boreći se različitim sredstvima i metodama za isti cilj – obračun sa dvostrukim moralom odnosno izgradnju boljeg društva, zasnovanog na principima jednakosti, solidarnosti i pacifizma.

LITERATURA

- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност. Жанр женској покретној у српској историји (1920–1941)*. Београд: ИКУМ, 2015.
- Богдановић, Катарина. *Изабрани животи: дневници, есеји, студије и критике*. Приредио Милан Николић. Крагујевац: Књижевни клуб Катарина Богдановић, Народна библиотека Вук Караџић, 1986.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Београд: Devedesetčetvrta, Žene u crnom, 1996.
- Vujošević, Lela. „Katarina Bogdanović – put avangardne intelektualke”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke#gsc.tab=0> (22. 1. 2021).
- _____. „Katarina Bogdanović – put avangardne intelektualke (drugi deo)”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke-drugi-deo#gsc.tab=0> (22. 1. 2021).
- Kolarić, Ana. „Žena, domaćica, majka. Od te tri reči zavisi ceo svet: analiza časopisa *Žena* (1911–1921)”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-domacica-majka-od-te-tri-eci-zavisi-ceo-svet-analiza-casopisa-zena-1911-1921#gsc.tab=0> (22. 1. 2021).
- Lebl Albala, Paulina. *Tako je nekad bilo*. Београд: VMD, 2005.
- Malešević, Miroslava. *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Београд: Srpski genealoški centar, 2007.
- Мартинов, Д. „Милева Милојевић”. *Српски биографски речник*. [Књ.] 6, Мар-Миш. Нови Сад: Матица српска, 2014. 590.
- Милинковић, Јелена. *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*. Докторска дисертација, 2016. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6092> (22. 1. 2021).
- Милинковић, Јелена и Жарка Свирчев. „Женски покрет (1920–1938): Политика текста и контекста” (Предговор). *Женски покрет (1920–1938): дидлографија*. Оливера Иванова, Јованка Пољак. Београд: ИКУМ, 2019. 7–30.
- Свирчев, Жарка. *Авангардисткиње: олеги о српској (женској) авангардној књижевности*. Београд: ИКУМ, Шабац: Фондација „Станислав Винавер”, 2018.
- Tomić, Svetlana. „Self-Narration of Serbian Female Teachers: From Isolated Village Women to the Metropolises’ Intellectuals”. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 30. (2019): 135–162.

IZVORI

- Ženski pokret / Женски покрет / Žensko gibanje*. God. 1, br. 1 (april 1920) – god. 19, br. 1 (decembar 1938).
- Kostić Selem, Milica. „U život vizija čija je moć istina! Nada Jovanović”. *Ženski pokret*. 4. 21–22 (1924): 370.

Zorana Simić

Institut for Literature and Arts, Belgrade

KATARINA BOGDANOVIĆ AND MILEVA MILOJEVIĆ AS EDITORS AND
COLLABORATORS OF THE YUGOSLAV FEMINIST MAGAZINE
WOMEN'S MOVEMENT (1920–1938)

Summary: Immediately after the First World War, in the newly founded Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes emerged a re-actualization of the so-called women's question, that is an organized women's movement. In this context, particularly important and influential was the Society for Woman's Emancipation and Protection of her Rights as well as its herald: the magazine *Women's Movement* (1920–1938). In accordance with its function and the aims formulated in the very name of the society (that is the herald's subtitle), this magazine was characterized by agitational and propagandist initiatives in the domain of female emancipation, by reporting about news from feminist movements across the globe, and by aspiring to include women in public life and improve their status in a local context. Despite a strong collective note reinforced and assumed by such conception, along with the insistence on collaboration and mutual support of its collaborators, the magazine had five editors (Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović, Alojzija Štebi and Darinka Stojanović), who largely influenced its content and rhetorical aspect, building and affirming specific forms of editorial policies in line with general ideological aims of *Women's Movement*. In focus of this research are the first two – Katarina Bogdanović and Mileva Milojević – of whom the latter has remained almost unnoticed and completely unknown until the present day. The text offers an insight into their bi(bli)ographies, with an emphasis on their editorial and collaborative contribution to the magazine *Women's Movement*, and that with a twofold aim: to bring to light the so far little recognized importance of these authors in the context of the dynamic history of Yugoslav feminist theory and practice, periodicals and literature, and to simultaneously offer an overview of the initial and early editorial conception of this herald through the prism of individual editorial figures and the different ways in which they conducted their feminist activities.

Key words: Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Nada Jovanović, *Women's Movement* (1920–1938), editorial policy, feminist periodicals, interwar period in Yugoslavia, literary contributions in periodicals